

Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri*

Financing Possibilities and Internal Processes of the Reformatories

*Bekir Koç***

Özet

1863 yılından 1880'li yıllara kadar vilayet merkezleri ve İstanbul'da 30'a yakın ıslahhane açılmıştır. Islahhanelerin 200 bini inşaat, teşrifat vb. ve 150-200 bini de bir yıllık masrafları için olmak üzere toplam 400-500 bin kuruşluk bir finansmana ihtiyacı olduğu anlaşılıyor. Sözü edilen miktarın temininde, devlet ve vatandaş dayanışmasının bütün opsiyonlarının kullanıldığı ve öğrenci üretiminin de bu dayanışmada önemli pay sahibi olduğu görülüyor.

Tüm çabalara rağmen ıslahhanelerin -Osmanlı Devleti'nin kötüleşen sosyo-ekonomik ve politik durumuyla paralel olarak- birkaçı dışında ayakta kalma konusunda ciddi güçlüklerle karşılaştıkları söylenebilir. Oldukça disiplinli bir iç işleyişin benimsendiği ıslahhanelerde, okuma yazma ve temel dini bilgiler dışında ağırlığın meslek derslerine verildiği görülür.

Anahtar Kelimeler: Islahhane, çocuk, vilayet, sanayi

Abstract

From 1863 to 1880's, approximately 30 reformatories (*ıslahhane*) were established in province centers and Istanbul. It appears that the reformatories had needed a financing of 400-500 thousand kuruş (*kuruş*) in total, comprising 200 thousand kuruş for construction, ceremonial, etc. and also 150-200 thousand kuruş for annual expenses. In obtaining the mentioned amount, it is seen that all options of state and citizen solidarity have been used and that the student production has also had a significant share in this solidarity.

It can be said that, in spite of all efforts, the reformatories excluding a few had encountered serious difficulties in terms of surviving – being parallel to the deteriorating socio-economical and political status of the Ottoman State. In the reformatories where a quite disciplined internal process has been adopted, it is seen that the emphasis has been given to professional lectures rather than reading, writing and essential religious knowledge.

Keywords: Reformatory (*Islahhane*), child, province, industry

a-Finansal Durum

Islahhanelerin¹ ve sanayi mekteplerinin² kurulması ve işlevlerini sürdürmeleri konusunda gereksinim duydukları nakdi/ayni yardım ve olanaklarını başlıca şu yöntemlerle sağladıkları görülür.

En sık başvuru yöntem, sayısal ağırlığını devlet memurları, tüccarlar ve yöre ileri gelenlerinin oluşturduğu hayırseverlerden yardım toplamasıdır. Birçok kurumun hayata geçirilmesi sürecinde kullanılan bu yöntemle islahhaneler için de başvurulmuş inşaat, tefrişât veya öğrenci ihtiyaçları konusunda ya il genelinde kampanya düzenlenmiş, ya da dönem dönem hayırseverlerden bağış talep edilmiştir. Genellikle valilerin öncülük ettiği bu tip kampanyalara memurların “zorunlu-gönüllü” olarak ilgi göstermiş olabilecekleri ihtimali olmakla birlikte, bazı bağış defterlerinde rastlanılan yüklü miktarların genellikle tüccar ve ileri gelenlerle, üst düzey memurlara ait olduğunu özellikle söylemek gerekir³.

* Bu makalenin araştırma desteği TÜBİTAK tarafından sağlanmıştır.

** Yrd.Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi. Email: bekirkoc1@hotmail.com

¹ Islahhanelerin sosyo-ekonomik ve politik misyonlarına dair bkz., Bekir Koç, “Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler,” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, sayı 2(2007), s.112-127; Aynı yazar, “Osmanlı Modernizasyonuna İlişkin Bazı Gözlemler, Sanayileşme Çabaları ve Islahhaneler”, *Toplumsal Tarih*, sayı 176(Ağustos 2008), s. 56-64; Faik Reşit Unat, “Niş Islahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge”, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sayı 114 Ağustos 1962; Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfâ Hayatı*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, C.I-II.

² Islahhanelerle benzer idari, mali ve eğitim uygulamalarına sahip olan sanayi mekteplerine ilişkin ayrı bir çalışma kaleme alınacağından, yapılan gözlemler islahhanelerle sınırlı tutulmuştur.

³ Bu konuda Diyarbakır islahhanesine bağış yapan kişilerin listesi genel bir fikir verebilir: Vâli-i Vilâyet Devletli İsmail Paşa Hazretleri 2500 kuruş (1860'lı yıllarda 1 kıyeye (1.282kg) iyi kalite kaşar 15 kuruştur. Bkz., *Takvim-i Vakayi*, Gurre-i N. 1278, Def'a 633), Şûrâ-yı Devlet Azasından Diyarbakır Vilâyeti Tahkik Memûru Saadetli Ali Bey Efendi 1705 kuruş, Mutasarrıf Saadetli Ali Paşa 875 kuruş, Defterdâr-ı Vilâyet Saadetli İzzet Efendi 875 kuruş, Müfettiş-i Hükkâm Faziletli Saadettin Efendi 375 kuruş, Faziletli Müftü Abdülfettah Efendi 250 kuruş, Vâli Muavini İzzetli Süleyman Bey 125 kuruş, Mektûbî-i Vilâyet Said Efendi 125 kuruş, Muhasebeci Refetli Ali Rıza Efendi 375 kuruş, Mektûbî Muavini Feyzullah Efendi 250 kuruş, Vilâyet Muhasebesi Masraf Kâtibi 375 kuruş, Mahkeme-i Ticaret Reisi Mehmet Ağa ve biraderi Ahmet Ağa 500 kuruş, Evkâf Müdürü 125 kuruş, Diyarbakır Naibi 125 kuruş, Tahrirât Müdürü Latif Efendi 125 kuruş, Muhasebe-i Liva Varidât Kâtibi 125 kuruş, Muhasebe-i Vilayet Masraf Kâtibi 125 kuruş, İdâre-i Liva azasından Hacı Said Efendi 125 kuruş, Meclis-i İdâre-i Liva Başkâtibi 125 kuruş, İdâre-i Liva Azasından Hacı Salih Efendi 125 kuruş, Temyiz-i Hukûk-ı Liva Azasından Hayrullah Efendi 125 kuruş, Minasoğlu Ohannes Efendi 150

Kaynak elde etmede kullanılan ikinci yöntem, vilayetler bazındaki bazı devlet olanaklarının ıslahhanelere daimi veya geçici olarak tahsis edilmesidir. Vilayet özel idarelerinin kontrolündeki arsa, han, hamam, dükkân vb. gelir kalemlerinin ıslahhanelere devredilmesi veya vilayetın imar ve diğer ihtiyaçları için ayrılmış meblağın bir bölümünün ıslahhanelere aktarılması şeklinde gerçekleşen uygulama, ıslahhanelerin en düzenli gelir kalemini oluşturmuştur.

Merkezi hükümetin ıslahhanelere doğrudan veya dolaylı tahsisat ayırması da sık karşılaşılan bir durumdur. Nakdi ve aynı yardımlar dışında özellikle askeri kurumların ihtiyaçlarının ıslahhanelere siparişini sağlamak, merkezin en sık başvurduğu mali yardım yöntemidir. Padişahın ayakta durma güçlüğü çeken veya iyi performans gösteren ıslahhanelere hatırı sayılır miktarlarda bağışta bulunmasını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Son yöntem ise, ıslahhane üretiminden elde edilen kârın kurum masraflarının karşılanmasında kullanılmasıdır ki, ikinci yıldan itibaren sistemli hale gelen bu katkının önemli meblağlara ulaştığı söylenebilir. ıslahhanelerin en düzenli müşterileri askeri kurumlar olmakla birlikte, gerek panayırıldaki stantlara, gerek şehrin belli başlı yerlerindeki dükkânlara ve gerekse yılın belli günlerinde düzenlenen kermeslere halkın özel bir ilgi gösterdiği anlaşılıyor.

Birçok ıslahhanenin hayata geçirilme ve eğitim süreçlerinde yukarıda ifade edilen mali olanak yaratma yollarının bazen birinin bazen birkaçının birlikte kullanıldığı görülür. Bu konuda bazı somut tespitlerde bulunmak gerekirse, örneğin ilk ıslahhane olan Niş ıslahhanesinin kiralık bir binada faaliyete geçirilmesi konusunda vilayet genelinde birkaç defa yardım kampanyası düzenlendiği ve kampanya sonunda 50 bin kuruş toplandığı anlaşılmaktadır. Anılan miktar 40-50 çocuğun giyim-kuşam, ibate, iâşe ve eğitim masrafları ile binanın kirasına 3-4 ay yettiği gibi, dükkân alımı gibi kalıcı gelir getirebilecek bazı yatırımların yapılmasına olanak sağladığı da görülüyor. Süreçte finansman sorunları devam ettiği için değirmen ve çeşitli tarım alanlarının kirası ile bölge hapishanesinde üretilen ayakkabıların satışından belli pay ayrılması gündeme gelmiş ve 20 bin kuruşu bulan düzenli bir gelir kalemi oluşturulmuştur. Yine Padişahın “mahkemeye davet tebligatlarından/ *ihzariye tezkiresi?*” alınan ücretin bir bölümünü bu kuruma tahsis etmesini, -yıllık 50 bin kuruş civarında-merkezin önemli bir katkısı olarak değerlendirmek mümkündür⁴.

kuruş, İdâre-i Liva Azasından Karabet Efendi 125 kuruş, İdâre-i Liva Azasından (Gayr-i Müslim) 125 kuruş, İdâre-i Liva Azasından (Gayr-i Müslim) 250 kuruş, Mardin Sarraf-ı Muteberanından Oseb Efendi 500 kuruş, Muhasebe-i Vilâyet Mesarifat Kâtibi Mustafa Necib Efendi 333 kuruş, Rüsûmât Müdürü Eşref Efendi 125 kuruş, Gayr-i Müslim (Bir görev zikredilmemiş) 125 kuruş, Protestan Milletinden Yakub Efendi 125 kuruş olmak üzere 31 kişi toplam 11.313 kuruş bağışta bulunmuşlardır. Bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), İ.D., no: 591/41114.

⁴ BOA, İ.D., no: 36231; Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâti, Menfa*

Toplanan miktar hakkında bir bilgi olmamakla birlikte, Rusçuk ıslahhanesi için de birkaç defa yardım kampanyası düzenlenmiş⁵ ve ıslahhane ürünlerinin daha rantabl değerlendirilmesi konusunda bir şirket faaliyete geçirilmiştir⁶. Ayrıca erkek ve kız (*Rusçuk İnas Islahhanesi*) ıslahhaneleri birkaç defa padişahın nakdi yardımına mazhar olmuştur⁷.

Sivas vilayet merkezinde inşa edilen ıslahhanede de benzer finansman yollarına başvurulmuş, ilk etapta hizmet verilmesi planlanan 50 çocuğun giyim, yiyecek vb. ihtiyaçları *bazı memurin ve vücûb-ı belde* tarafından sağlanmıştır. Bununla yetinilmeyerek ıslahhanenin düzenli bir gelire kavuşması konusunda valinin öncülüğünde 10 adet dükkân inşa edilmiş ve kiralari ıslahhaneye tahsis edilmiştir. Ayrıca terzilik, dokuma, deri ve ayakkabı imalatı konusunda çocukların gösterdikleri başarı yöneticileri bir pazarlama şirketi kurmaya yöneltmiştir⁸. Kastamonu ıslahhanesi kuruluş ve ayakta kalma konusunda sık sık hayırsever yardımlara başvurmakta ve her yıl düzenli olarak vilayet merkezinde açılan panayırdan hisse almaktaydı⁹. Diyarbakır ıslahhanesinin faaliyete geçirilmesi için gereken 50-60 bin kuruşluk meblağın tamamı hayırseverin katkılarıyla sağlanmış, 6 adet dükkânın geliri ıslahhaneye tahsis edilmiş ve bunlarla da yetinilmeyerek jandarma elbise ve kunduralarının imali işi ıslahhaneye sipariş edilmiştir¹⁰.

Ülkenin en nitelikli ıslahhanelerinden biri olan İzmir ıslahhanesinin yapımı için devlete ait bazı arsalar satılmış ve ticari hareketliliğe sahip yerlerde dükkânlar satın alınarak ıslahhaneye gelir kaydedilmiştir¹¹. Edirne vilayet meclisi kararını içeren bir belgede hastane, mekteb-i idadi ve ıslahhane yapılacak arsanın hayırsever bir hanım tarafından bağışlandığı ve özellikle ıslahhanenin inşası konusunda memur ve yöre ileri gelenlerinden yardım alındığı kayıtlıdır¹². Kudüs ıslahhanesinin mali açıdan yeterli hale gelmesi için kentin biraz dışında ancak oldukça değerli bir arsanın elden çıkarıldığı ve o tarihten sonra anılan

Hayatı, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325, s.19; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Niẓâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, s.193-195.

⁵ Mikro düzeydeki ihtiyaçlar için bile hayırseverlere başvurulduğuna şahit olunur. Örneğin, bina inşaatı için gerekli olan kerestelerin Belgradcık ormanlarından kesilerek Lom iskelesine taşınmasında birçok tekne ve şilebin ücretsiz hizmet verdiği, hatta gemiler arasında özellikle Avusturya bandıralı şilebin bu çabalarda özel bir yeri olduğu anlaşılıyor. *Takvim-i Vakâyi*, 12 Şaban 1282, Def'a 827.

⁶ BOA, İ.D., no: 37383.

⁷ BOA, A.MKT. MHM., no: 334/65; BOA, A.MKT. MHM., no: 334/65; BOA, İ.D., no: 50047; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Niẓâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, s.193-195.

⁸ BOA., İ.D., no: 41128; BOA, A.MKT. MHM., no: 419/12.

⁹ BOA., İ.D., no: 41580.

¹⁰ BOA., İ.D., no: 591/41114.

¹¹ BOA., İ.D., no: 604/42096; BOA., İ.Ş.D., no: 14/629; BOA., Y.PRK.UM., no: 9/42.

¹² BOA., İ.Ş.D., no: 8/412.

ıslahhanenin mali sorununun kalmadığı anlaşılıyor¹³. Halep ıslahhanesi de bağış, yerel bazdaki olanakların harekete geçirilmesi (vilayet matbaasının bütçe fazlası olan 214 bin kuruşun ıslahhaneye devri) ve devlet kurumlarına ürün imali şeklindeki finansal çözümler üretmiştir¹⁴.

Ortalama bir ıslahhanenin faaliyete geçirilmesi ve yıllık masrafları konusunda da kısaca şunları söylemek mümkündür. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla ıslahhane inşaatı için ortalama talep edilen keşif bedeli, 2 yük (200 bin kuruş) civarındadır¹⁵. Özellikle taşradaki ıslahhanelerin keşif bedeline karşılık gelen mimari yapılara ilişkin detaylı bir plan örneği olmamakla birlikte, Bosna Vilayet Salnamesi'nde rastlanılan amatör bir çizimin geneli temsil edebileceği söylenebilir. Söz konusu çizimde ıslahhane binası iki katlı, ön cephesinde 14 odası olan ve hemen yanında da atölyelerin bulunduğu bir yapı olarak tasvir edilmiştir¹⁶. İstanbul, Rusçuk ve İzmir gibi büyük yerleşim yerlerindeki ıslahhanelerin bu yapıdan daha gösterişli ve dolayısıyla daha masraflı olduğunu söylemek büyük bir öngörü olmaz. Ancak şu kadarı söylenebilir ki, ıslahhaneler kendi binaları inşa edilene kadar aylık kirası 500 ile 1000 kuruş arasında değişen yapılarda hizmet verdiğinden, doğal olarak öğrenci sayılarını kiralanan binanın fiziki koşulları belirliyordu. Ve anlaşıldığı kadarıyla sözü edilen binalardaki oda sayısı genellikle 6-10 arasında değişiyordu. En geç ikinci yılın sonunda bitirilen kurum binalarının 20-30 odalı, yemekhane vb. hizmet alanlarına sahip iki katlı mütevazı yapılardan oluştuğu gözleniyor.

İnşaat dışında 200-300 kişilik bir ıslahhanenin yıllık masraflarının genellikle 150 ila 200 bin kuruş arasında değiştiği görülüyor. Bu meblağın yaklaşık 1/4ünün hayırseverlerden alınan nakdi ve aynı yardımlar yoluyla, yarısının devlet olanaklarıyla ve yine 1/4ünün öğrenci performansı ile elde edildiğini - genellikle iyi işletilen ıslahhanelerde- söylemek mümkündür¹⁷.

Anılan yöntemlerle elde edilen nakdi ve aynı kazanımların ıslahhane idaresi tarafından dikkatle harcanması, yani ıslahhanenin mali işleyişiyle ilgili de şunlar söylenebilir: Genellikle ıslahhanelerin başında ıslahhane müdürü veya memuru bulunmakta ve ona yardımcı konumda bir kâtip görev almaktaydı¹⁸. ıslahhane yöneticisinin çocukların güvenliği ve sağlığını gözetmekten başka en önemli görevi, imalattan sorumlu memurla beraber, elde edilen finans kaynaklarını

¹³ BOA., İ.ŞD., no: 40/2074.

¹⁴ BOA., İ.ŞD., no: 13/610; BOA., A.MKT. MHM., no: 441/36.

¹⁵ BOA., İ.ŞD., no: 14/629; BOA., A.MKT. MHM., no: 441/36.

¹⁶ *Bosna Vilayet Salnamesi*, H.1290-91, Defa 8.

¹⁷ *Vilayetlerin İdare-i Mahsusa ve Nizamının Suver-i İcrayesi Hakkında Talimat*, s.193-195.

¹⁸ ıslahhaneler Nizamnamesi'nde yer alan umum müdür, zabıta ve imalat müdürü gibi kadroların genellikle fonksiyonel olmadıkları söylenebilir. Devlet ve vilayet salnameleriyle diğer perakende evrakta -meslek hocaları sayılmazsa- ıslahhane görevlisi olarak müdür/memur, nadiren nazır veya ıslahhane komisyonu, kâtip ve vekilharç dışında görevli tanımına pek rastlanmamaktadır.

akıllıca değerlendirmektir. Bu konuda kendilerine yardımcı olan bir diğer görevli ise *Vekilbarı*'tı. İslahhane yöneticisi çocukların gıda, elbise, yakacak vb. masraf gerektiren ihtiyaçlarının takibini yapmak durumunda olduğu gibi, üretim için alınacak araç-gereçlerin kalite, miktar ve niteliğine de doğrudan karar verme yetkisine sahipti. Bu hizmetleri yaparken meslek hocalarından yani ustalardan yardım ve danışmanlık talep eder ve son talep haline gelmiş emtia veya hizmetin alımı için *Vekilbarı*'nın yardımını isterdi¹⁹.

Meslek derslerinin içeriğini vilayetlerin ticari ve sanayi potansiyeli ile ıslahhane olanakları belirliyor, fazla sermaye ve zaman gerektirmeyecek meslekler tercih ediliyordu. Mesela 1881 yılında *İstanbul Sanayi Mektebi*'nde meslek dersi alan 142 öğrencinin yarısından fazlası demirhane(40), kundurahane(26), marangozhane(19), mürettibhane(15) atölyelerine yönlendirilmişti²⁰. Yine Kastamonu ıslahhanesinde meslek dersi alan 64 öğrencinin 25'i terzihane, 23'ü kundurahane, 7'si marangozhane ve 6'sı matbaada eğitim alırken, sadece 3 öğrenci dikiş makinesi tamirciliğini seçmişti²¹.

b-Eğitim

İslahhanelerin ilk sakinleri, genellikle din ayrımı gözetilmeden sokaklardan toplanan kimsesiz çocuklardan oluşuyordu. Barınma önceliği kimsesizlerde olmakla birlikte, dilenciliği ve haylazlığı alışkanlık haline getirmiş olanlarla, ailesi veya akrabası olan çok fakir çocuklar da ıslahhane olanaklarından faydalanabiliyordu. İslahhanenin yukarıda ifade edilen gruplardan ve suçlu çocuklardan başka sakinleri de vardı. Bunlar ıslahhanenin artan prestijine paralel olarak çocuklarını para ile burada okutmak isteyen velilerin çocuklarından oluşuyordu²².

İslahhane, 5 yıla yayılmış teorik ve pratik derslerden oluşan ikili bir eğitim programına sahipti ve ağırlığı terzilik, kunduracılık, dericilik, çuha, bez imali ve iplik hazırlama dallarında verilen pratik dersler oluşturuyordu. İlgili meslek atölyelerinde sürdürülen bu tür dersler öncesinde -mensup olunan dine göre- sabahları iki saat teorik ders yapılıyordu. Müslüman çocuklar, Müslüman hocalardan Osmanlı alfabesi, çeşitli dini metinler, basit edebi parçalar ve matematik dersi alıyorlardı. Gayr-i Müslim çocuklar ise, benzer içerikteki derslerini kendi dinlerine mensup hocalardan öğreniyorlardı²³.

¹⁹ İslahhâneler Nizamnâmesi, *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt, 12 ila 23. maddeler.

²⁰ Diğer mesleklerin dağılımı ise şu şekildeydi: Eğehane 14, mücellithane, hurufathane ve basmahane 8'er, sarachane 7, modelhane 3 ve desterehane 2. *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye*, H.1298, Def'a 36.

²¹ *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, H.1287, Def'a 2.

²² *A.g.n.*, 1.madde.

²³ *A.g.n.*, 8.ve 9. maddeler.

Öğrencilerin bir üst sınıfa geçebilmeleri için her iki programın gerektirdiği bilgi ve becerileri sergilemeleri isteniyordu. Bu çerçevede ilk sınıf kabul edilen beşinci sınıf öğrencilerinin alfabeyi öğrenmeleri, kendi dinlerinde ibadet edebilecek duaları ezberlemeleri ve sanatlarıyla ilgili temel bilgileri edinmeleri gerekiyordu. Dördüncü sınıf öğrencilerinin okuma-yazmayı ve temel matematik bilgilerini asgari düzeyde öğrenmeleri, sanatta yeterlik açısından da çıraklık için gereken beceri ve bilgiye sahip olmaları bekleniyordu. Üçüncü sınıf öğrencilerinden okuma-yazma ve okuduğunu aktarabilme bilgisi aranıyor ve mensup olduğu sanatın gerektirdiği bilgi ve beceriyi sergilemeleri isteniyordu. Örneğin, terzi ise dikiş dikmek, kunduracı ise tabanıyla deriyi birleştirecek mahareti sergilemek, deri iş kolunda ise derileri bir ürün imal etme konusunda kullanılabilir hale getirmek ve tekstil kolunu seçmişse iplik eğirmek, dokuma yapmak ve çuha imal etmeyi kalfalık düzeyinde öğrenmek zorundaydı. İkinci sınıfa geçmeyi başaran çocuk, anlama ve temel matematik bilgisine sahip olmalıydı. Sanatında da mesleğinin gerektirdiği tüm pratik bilgi ve becerileri kalfalık düzeyinde öğrenmek ve kendi başına bir ürünü imal etmekle mükellefti. Son sınıf olarak kabul edilen birinci sınıf öğrencisinin okuma-yazma ve hesaplama konusunda artık herhangi bir sorunu olmamalıydı. Uygulamalı sanatta ise tek başına imal ettiği ürünün piyasaya sürülebilecek nitelikte olması gerekiyordu²⁴.

Islahhane programına göre çocuklar 5 yıl boyunca sabahları iki saat öğrenci, günün önemli bir bölümünde ise öğrenci-işçi idi. Ancak öğrencilik statülerindeki performansın sınıf geçmelerinde çok belirleyici olmadığı anlaşılıyor. Gerçi bu durum ıslahhane için tutulan teorik ders hocalarının bilgi düzeyleriyle de yakından ilgili olmasına karşın, iki saatte yüzlerce öğrenciye müfredatta sayılan teorik derslerin iki hoca tarafından yetkin biçimde öğretilmesi pek olanaklı görünmüyor. Ancak mezun olan bir öğrencinin benzer sürelerle eğitim veren okullardaki akranları kadar okuma-yazma öğrendikleri ve basit hesaplamalar yapabildikleri kesinlikle umulabilir.

Öğrencilerin işçi statülerinin başarıda daha belirleyici olduğu, neredeyse gün boyu devam eden eğitim ve bu eğitime katkıda bulunan kalfa ve ustaların sayısından anlaşılmalıdır. Mezuniyet sonrası öğrencilerin diğer üst eğitim kurumlarına değil de mesleklerini yapmaya yönlendirilmeleri bu durumu izah eder niteliktedir.

c- Islahhanede Günlük Yaşam, Disiplin ve Motivasyon

Okul programındaki ikili yapı idari fonksiyona da yansımıştı²⁵. Yukarıda da söz edildiği gibi ıslahhane yöneticisi hem kurumun mali geleceğini planlamakla

²⁴ *A.g.n.*, madde 47.

²⁵ Islahhanede günlük yaşam, disiplin ve motivasyonla ilgili bilgiler, kurum nizamnamesi temel alınarak aktarılmıştır.

hem de öğrencilikle ilgili tüm eğitim sürecini denetlemekle mükellefti. Yöneticinin -nazır/ müdür/ memur- en büyük yardımcıları, 10'ar kişilik gruplar halinde ve belli bir hiyerarşik düzende organize edilmiş olan çocuklardı. Genellikle çalışkan ve ıslahhane idaresine sorun çıkarmamış olan üst sınıftaki çocuklardan birisi çavuş seçiliyor, benzer niteliklere sahip bir diğer çocuk ona yardımcı olarak atanıyor ve sekiz kişinin ilk elden sorumluluğu bu iki kişiye veriliyordu²⁶. Çocuklar çavuş yardımcısına, çavuş yardımcısı çavuşa, çavuş ıslahhane kâtiplerine, onlar da ıslahhanenin iç düzeninden birinci derecede sorumlu olan ıslahhane yöneticisine hesap vermekle yükümlüdürler²⁷.

Islahhaneye kaydedilen her çocuk için kayıt defterinde bir sayfa açılıyor, yaşı, fiziki özellikleri, velisinin ismi ve herhangi bir varlığı olup olmadığı işleniyordu. Kesin kayıt işlemi, elbiselerine de işlenecek bir numara verilmesi ile tamamlanıyordu.

Yeni gelenler diğerleriyle hemen bir araya getirilmiyor, yıkanmaları ve eski elbiselerini ıslahhaneye özgü yeni elbiseleriyle değiştirmeleri sağlanıyordu. Temizlikle ilgili ilk elden yapılacaklar tamamlandıktan sonra²⁸ kalacakları süre boyunca kullanacakları malzemeler veriliyordu. Tahtadan imal edilmiş ranza, içi otla doldurulmuş yatak, yastık, bir adet kilim yatakhane ihtiyaçları için verilen malzemeler arasında idi. Islahhane idaresi giyim konusunda daha seçici ve cömert davranıyor; yağmurluk, kemer, ikişer adet çorap, ayakkabı, iç çamaşırı, gömlek ve yelek dışında üç kat da elbise veriyordu. Elbiselerden ilki iş içindi ve atölyelerde giyilebilirdi. İkincisi teorik derslerde ve iş dışı zamanlarda giyilecekti. Sonuncusu ise onları akranlarından daha gösterişli hale getirecek olan ve sadece ıslahhane dışına çıkarken giyebilecekleri setre, pantolon ve festen oluşan dönemin yarı resmi elbisesi idi²⁹.

Çocuklar güne mensup oldukları dinin ibadetini yaparak başlıyorlardı. Daha sonra sözü edilen 10'ar kişilik gruplar halinde yemekhaneye giderek günlük 300 dirhem olarak belirlenen ekmeklerinin yarısını alarak sabah çorbalarını içiyorlardı. Kayıt sırasında kendilerine verilen ve bir ay boyunca ıslahhanedeki davranış, iş ve eğitimlerinin not edildiği defterlerini yanlarına alarak son 24 saatlik eğitim ve davranışlarının kontrol edildiği sabah yoklaması için sıraya geçiyorlardı³⁰. Yoklamayı takip eden iki saatlik teorik ders sonrası yönlendirildikleri meslek alanlarında akşam yemeğine kadar öğrenci-işçilik yapıyorlardı.

Bu programın aksamaması için çok ciddi bir ceza sistemi ve yasaklar zinciri kurulmuştu. Çocuklara işledikleri suçun niteliğine göre ıslahhane hapishanesinde

²⁶ *A.g.n.*, madde 11.

²⁷ *A.g.n.*, madde 32.

²⁸ *A.g.n.*, madde 7.

²⁹ *A.g.n.*, madde 5.

³⁰ *A.g.n.*, madde 34.

belirli süre hapsedilme, yemek verilmeme ve belirlenen sürelerle ıslahhane dışına çıkamama cezası veriliyordu. Hapis cezası alanlara yalnız ekmek ve su veriliyor, hiç kimse ile görüştürülmüyor ancak, eziyet görmesi ve aç kalması engelleniyordu. Yemek yememe cezası verilenler, yalnız ekmeklerini almak için sabah ve akşam vakitlerinde yemekhaneye uğrayabiliyorlardı. Islahhane dışına çıkmama cezası alanlar ise, ıslahhanedeki hak ve faaliyetlerden yararlanmaya devam ediyorlardı³¹.

Islahhanedeki yasakların ilki bütün içilmesi idi. Bu kurala uymayan çocuk ilk defasında iki gün, ikincisinde dört gün yemekten mahrumiyet cezası alacaktı. Üçüncü defa yakalanırsa cezası bir gün hapse dönüşmekte ve alışkanlığını devam ettirmesi halinde yakalanma sayısına bir gün eklenerek hapis cezası verilmekteydi. Ceza gerektiren ikinci yasak, küfür ve hakaretti. Bu suçları işleyen çocuğa ilkinde iki gün, tekrar ederse dört gün hapis cezası verildiği gibi, bir hafta ıslahhaneden dışarı da çıkarılmıyordu. Yasaklanan bir diğer fiil kavga etmektir. Kavga çıkaran çocuk ilkinde 12 saat hapis ve beş gün yemekten mahrumiyet cezasına çarptırılıyor ve on gün ıslahhaneden dışarı çıkması yasaklanıyordu. Yasak olan bir diğer suç gürültü yapmaktır. Gürültü yapmayı alışkanlık haline getirenler, iki güne kadar yemekten mahrumiyet cezası ile on güne kadar dışarı çıkmama cezasına çarptırılıyordu³².

Teorik ve pratik dersleri yapmaktan kaçınan, izinsiz dışarı çıkan, kendilerinden sorumlu olanların uyarılarını dikkate almamakta ısrar eden, nöbetle yapılan işlerden kaçınan, evci çıktığı dönemlerde diğer çocuklarla oyun oynayan, izin saat ve günlerine uymayan, elbise ve demirbaş eşyalara kasten zarar veren, hırsızlık yapan, arkadaşına zarar verici ve rencide edici davranışlarda bulunan çocuklara, uyarı, ıslahhaneden çıkmama, yemek yememe ve hapis cezaları veriliyordu³³.

Islahhanelere bir tür askeri disiplin ve ceza sistemi hâkim olmakla birlikte, moral ve motivasyona yönelik bazı uygulamalar da yok değildi. Örneğin, başarılı ve yetenekli öğrenciler için beş yıl okuma zorunluluğu aranmıyordu. Üst sınıftaki teorik ve uygulamalı dersleri başaran öğrenci, sınıf atlama hakkına sahipti³⁴. Aynı şekilde herhangi bir sınıfta başarısız olan öğrenciye sınıf tekrar ettiriliyor, sınıf tekrarı birkaç sene devam ederse, öğrenci bir alt sınıfa alınıyordu³⁵.

Şekilsel bir nitelik taşısa da motivasyon konusundaki bir diğer uygulama, bir üst sınıfa geçmeyi başaran öğrencilere verilen kırmızı şeritlerdi. Öğrencilerin

³¹ *A.g.n.*, madde 27.

³² *A.g.n.*, madde 38.

³³ *A.g.n.*, 32 ila 45. maddeler.

³⁴ *A.g.n.*, madde 49.

³⁵ *A.g.n.*, madde 48.

kaçıncı sınıfta olduklarını anlamaya da yarayan şeritler -son sınıfta sırama- onları vaktinde almak isteyen öğrenciler üzerinde olumlu etkiler bırakmış olmalıdır.

Müslüman çocukların cuma, Gayr-i Müslim çocukların pazar günlerini yakınlarının yanında geçirebilme olanakları³⁶, haftada birkaç defa gruplar halinde gezmeye çıkarılmaları ve yine haftada bir defa hamama götürülmeleri uygulamalarının da bu çerçevede muhakkak anılması gerekir.

Motivasyonun en dikkate değer olanı ise, üçüncü sınıftan itibaren işlenen ürünlerin satışından her öğrenciye ayrılan paydı. Öğrencilere mütevazı harçlıkları idare tarafından ayrıca verildiği için bu para, onların mezuniyet sonrası iş planları için saklanıyordu. İslahhanenin kurumsal desteği ve sıcaklığının mezuniyetten sonra da devam etmesi anlamına gelen bu uygulamada, öğrencilere iki alternatif sunuluyordu. İlki, biriken paralarını alarak yine ıslahhanede günlük bir ücret karşılığında çalışmaya devam etmeleri, ikincisi de bir işyeri açmak isteyenlere ödünç sermaye verilmesiydi. İkinci alternatifi tercih ederek iş hayatına atılacak³⁷ çocuğa verilen paranın üretime dönüşme aşamalarında ıslahhane idaresi yine etkin rol oynuyordu. Örneğin işyeri bulunması, hammadde ve araç-gereç alımı konusunda müstakbel müteşebbis ıslahhane ile sürekli iletişim halinde olmak zorundaydı. Bu sıkı kontrol, düşük faizle ve uzun vadede verilen sermayenin sağlıklı bir şekilde geri dönmesinin garantisi olduğu gibi, mezun çocuğun yalnız bırakılmadığının da göstergesiydi. Tüm bu desteklere rağmen çeşitli sebeplerle piyasada başarılı olamayanlara ıslahhanenin kapılarının yine açık tutulması çocuklar için önemli bir moral kaynağı olmalıydı³⁸. Çocuklara yaşlarına uygun pedagojik eğitim verilmemesi, oyun alanı vb. uygulamaların göz ardı edilmesi, kendilerini geliştirebilecek kütüphane veya görsel sanatlarla ilgili ek eğitim olanağı sunulmaması bu kurumun en önemli eksiklikleriydi.

Sonuç olarak, tespit edebildiğimiz kadarıyla yukarıda sözü edilen finans olanakları kullanılarak 1863 yılından 1880'lere kadar Niş³⁹, Rusçuk⁴⁰ (Erkek ve

³⁶ *A.g.n.*, madde 28.

³⁷ Mezun olduğunda en büyüğü 18-20 yaşında olan bir gencin tek başına gerekli sermayeyi sağlaması ve piyasada iş kurması çok olanaklı görünmediğinden, mezunların genellikle başkalarına ait iş yerlerinde kalfa ve usta olarak görev aldıkları rahatlıkla söylenebilir. Merkezin bu durumun farkında olduğu ve mezunların mevcut veya yeni açılacak ıslahhanelerde usta ve kalfa olarak değerlendirilmesi konusunda çaba sarf ettiği görülür. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin anılan konuyla ilgili bir yazısı için bkz., BOA., İ.D., no: 661/46042.

³⁸ *A.g.n.*, madde 52.

³⁹ BOA., İ.MVL., 502/22735; BOA., A.MKT. MHM., no: 446/17.

⁴⁰ BOA., A.MKT. MHM., no: 334/65; BOA., A.MKT. MHM., no: 401/14; BOA., MF.MKT., no: 15/62; BOA., MF.MKT., no: 15/63; BOA., MF.MKT., no: 30/65; BOA., İ.MVL., no: 584/26270.

kız), Sofya⁴¹, Harput⁴², Girit/Kandiye⁴³, Sivas⁴⁴, Kudüs⁴⁵, Adana⁴⁶, Konya⁴⁷, Edirne⁴⁸, Aydın/İzmir⁴⁹, Manastır⁵⁰, Ankara⁵¹, Kastamonu⁵², Diyarbakır⁵³, Halep⁵⁴, Selanik⁵⁵, Trabzon⁵⁶, Erzurum⁵⁷, Yanya⁵⁸, Bosna⁵⁹ ve Suriye⁶⁰ vilayet merkezleri ile İstanbul'da (Erkek ve kız olmak üzere 4 tane) 30'a yakın ıslahhanenin faaliyete geçirildiği görülür.

Islahhanelerin 200 bini inşaat, teşrifat vb. ve 150-200 bini de bir yıllık masrafları için olmak üzere toplam 400-500 bin kuruşluk bir finansmana ihtiyaçları olduğu anlaşılıyor. Sözü edilen miktarın temininde devlet ve vatandaş dayanışmasının bütün opsiyonlarının kullanıldığı ve öğrenci üretiminin de bu dayanışmada önemli pay sahibi olduğu görülüyor. Tüm çabalara rağmen - Osmanlı Devleti'nin genel ekonomik durumuna paralel olarak- birkaçı dışında ayakta kalma konusunda ciddi güçlükler yaşandığına şahit olunur. Oldukça disiplinli bir iç işleyişin benimsendiği ıslahhanelerde okuma yazma ve temel dini bilgiler dışında ağırlığın meslek derslerine verildiği görülür.

⁴¹ BOA., MF.MKT., no: 15/62; BOA., MF.MKT., no: 12/120; BOA., MF.MKT., no: 12/139; BOA., MF.MKT., no: 15/63; BOA., MF.MKT., no: 18/127.

⁴² BOA., İ.D., no: 661/46042; BOA., A.MKT. MHM., no: 446/17.

⁴³ BOA., İ.MTZ.GR., no: 13/420; BOA., İ.MTZ.GR., no: 13/423.

⁴⁴ BOA., İ.D., no: 591/41128; BOA., A.MKT. MHM., no: 419/12.

⁴⁵ BOA., İ.ŞD., no: 40/2074; BOA., İ.MMS., no: 50/2151.

⁴⁶ BOA., A.MKT. MHM., no: 452/41; BOA., MF.MKT., no: 25/58; BOA., MF.MKT., no: 26/102.

⁴⁷ BOA., A.MKT. MHM., no: 471/36.

⁴⁸ BOA., A.MKT. MHM., no: 460/86; İ.DH.MKT., no: 1320/90; BOA., MF.MKT., no: 10/53; BOA., İ.D., no: 670/46687.

⁴⁹ BOA., Y.PRK.UM., no: 9/42; BOA., İ.ŞD., no: 604/42096; BOA., MF.MKT., no: 26/133; BOA., MF.MKT., no: 31/21.

⁵⁰ BOA., Y.MTV., no: 192/48; BOA., MF.MKT., no: 33/11.

⁵¹ BOA., İ.D., no: 47/26; BOA., MF.MKT., no: 33/82.

⁵² BOA., İ.D., no: 47/26; BOA., MF.MKT., no: 33/82.

⁵³ BOA., İ.D., no: 591/41114.

⁵⁴ BOA., İ.ŞD., no: 13/610; BOA., A.MKT. MHM., no: 441/36.

⁵⁵ BOA., MF.MKT., no: 15/104.

⁵⁶ BOA., DH. Said no: 186/219.

⁵⁷ BOA., MF.MKT., no: 25/92; BOA., MF.MKT., no: 27/78.

⁵⁸ BOA., MF.MKT., no: 25/98.

⁵⁹ *Bosna Vilayet Salnamesi*, H.1290-91, Def'a 8.

⁶⁰ *Suriye Vilayet Salnamesi*, H. 1301.

Kaynakça

I-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), İ.D., no: 591/41114; BOA, İ.D., no: 36231; BOA, İ.D., no: 37383; BOA, BOA, İ.D., no: 50047; BOA., İ.D., no: 41128; BOA, A.MKT. MHM., no: 419/12; BOA., İ.D., no: 41580; BOA., İ.D., no: 604/42096; BOA., İ.ŞD., no: 14/629; BOA., Y.PRK.UM., no: 9/42; BOA., İ.ŞD., no: 8/412; BOA., İ.ŞD., no: 40/2074; BOA., İ.ŞD., no: 13/610; BOA, A.MKT. MHM., no: 441/36; BOA., İ.D., no: 661/46042; BOA., İ.MVL., 502/22735; BOA., A.MKT. MHM., no: 446/17; BOA., A.MKT. MHM., no: 334/65; BOA., A.MKT. MHM., no: 401/14; BOA., MF.MKT., no: 30/65; BOA., İ.MVL., no: 584/26270; BOA., MF.MKT., no: 15/62; BOA., MF.MKT., no: 12/120; BOA., MF.MKT., no: 12/139; BOA., MF.MKT., no: 15/63; BOA., MF.MKT., no: 18/127; BOA., İ.MTZ.GR., no: 13/420; BOA., İ.MTZ.GR., no: 13/423; BOA., A.MKT. MHM., no: 419/12; BOA., İ.MMS., no: 50/2151; BOA., A.MKT. MHM., no: 452/41; BOA., MF.MKT., no: 25/58; BOA., MF.MKT., no: 26/102; BOA., A.MKT. MHM., no: 471/36; BOA., A.MKT. MHM., no: 460/86; İ.DH.MKT., no: 1320/90; BOA., MF.MKT., no: 10/53; BOA., İ.D., no: 670/46687; BOA., MF.MKT., no: 26/133; BOA., MF.MKT., no: 31/21; BOA., Y.MTV., no: 192/48; BOA., MF.MKT., no: 33/11; İ.D., no: 47/26; BOA., MF.MKT., no: 33/82; BOA., BOA., MF.MKT., no: 15/104; BOA., DH. Said no: 186/219; BOA., MF.MKT., no: 25/92; BOA., MF.MKT., no: 27/78; BOA., MF.MKT., no: 25/98; *Takvim-i Vakâyi*, 12 Şaban 1282, Def'a 827; *Takvim-i Vakâyi*, Gurre-i N. 1278, Def'a 633; *Bosna Vilayet Salnamesi*, H.1290-91, Def'a 8; *Islahhâneler Nizamnâmesi*, *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt; *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, H.1298, Def'a 36; *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, H.1287, Def'a 2; *Suriye Vilayet Salnamesi*, H. 1301; *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsa ve Nizâmatının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat*, ss.193-195;

II-Araştırma ve İncelemeler

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, C.I-II.

Koç, Bekir, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, sayı 2(2007), s.112-127.

-----, "Osmanlı Modernizasyonuna İlişkin Bazı Gözlemler, Sanayileşme Çabaları ve Islahhaneler", *Toplumsal Tarih*, sayı 176(Ağustos 2008), s. 56-64.

Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâtt, Menfa Hayatt*, (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325.

Unat, Faik Reşit, "Niş Islahhanesinin Kuruluş Tarihini Aydınlatan Bir Belge", *Mesleki ve Teknik Öğretim*, sayı 114, Ağustos 1962.